

BOTÀNICA PER A DESPRÉS D'UNA GUERRA

EL VIATGE DE JOAN SALVADOR I ANTOINE DE JUSSIEU
PER ESPANYA I PORTUGAL

RAMON FOLCH

Entre 1716 i 1717, l'apotecari barceloní Joan Salvador i Riera i Antoine de Jussieu, professor de botànica del Jardin du Roi de París, van recórrer els camins d'Espanya i Portugal, adés en calessa, adés a llocs de mula, per fer «observacions botàniques». Aquest article presenta una breu ressenya de la nissaga dels Salvador i descriu sumàriament el viatge dels dos naturalistes.

Paraules clau: Joan Salvador, Antoine de Jussieu, Espanya, Portugal, viatge.

UNA FAMÍLIA D'APOTECARIS IL·LUSTRATS

A la congestionada i vilatana Barcelona de principi del segle XVII, carregat d'il·lusions, arribà el jove Joan Salvador i Boscà (1598-1681) provinent de la seva Cal·lella natal. Amb només 18 anys, fou admès al Col·legi d'Apotecaris i, als 28, l'any 1626, es casà amb la filla del seu patró, el benestant apotecari Gabriel Pedrol. Havia fet sort. Amb gran entusiasme, més enllà d'obligacions oficinals, explorà camps diversos de la història natural i inicià un herbari i una col·lecció d'objectes naturals curiosos (De Bolòs, 1946). Pocs mesos abans de morir, rebé a casa seva el botànic provençal Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), aleshores un jove de 24 anys que feia el seu primer viatge exploratori per la península Ibèrica. La nissaga Salvador havia començat la seva trajectòria naturalista (Font i Sagué, 1908).

El seu fill, Jaume Salvador i Pedrol (1649-1740), continuà la tasca d'apotecari. Heretà botiga i col·leccions. I, també, l'esperit curiós i la dèria col·leccionadora. Va rebre estudis com cal, no com l'autodidacte de son pare. De fet, es formà a Montpeller, que aleshores era el gran centre mèdic, farmacèutic i naturalístic de la Mediterrània occidental. El seu prestigi creuà fronteres i fou per això que Tournefort recalà a casa dels Salvador el 1681, quan encara vivia el vell Joan Salvador. Hi arribà, per cert, plomat pels angelets de les Alberes¹ i després diu

¹ El angelets, que avui en diríem *maquis* o *guerrillers*, havien estat resistents a la dominació francesa del Rosselló i la Cerdanya a partir de 1660, després del Tractat dels Pirineus, però el 1681, quan Tournefort travessà els Pirineus, ja havien degenerat en partides de bandolers.

Joan Salvador i Riera, segons un oli de l'època.

«EL PRESTIGI DE JAUME SALVADOR I PEDROL CREUÀ FRONTERES I FOU PER AIXÒ QUE TOURNEFORT RECALÀ A CASA DELS SALVADOR EL 1681, QUAN ENCARA VIVIA EL VELL JOAN SALVADOR»

A l'esquerra, Juan Olivares. *Viatge al centre de la Terra III*, 2013. Acrílic sobre paper, 21,5 × 28,5 cm.

Biblioteca de l'Institut Botànic de Barcelona

Els Salvador foren, sens dubte, la nissaga més famosa de naturalistes catalans. Al gravat, fundadors i continuadors del Museu Salvador, de baix a dalt i numerats: **1.** Joan Salvador i Boscà (1598-1681). **2.** Jaume Salvador i Pedrol (1649-1740). **3.** Joan Salvador i Riera (1683-1726). **4.** Josep Salvador i Riera (1690-1761). **5.** Jaume Salvador i Salvador (1740-1805). **6.** Joaquim Salvador i Burgès (1766-1857).

que havia d'amagar els diners dins del pa negre que menjava perquè hi havia lladregots per tot arreu. Els temps no eren gens propicis per als viatgers, i més si s'embranchaven per llocs feréstecs i poc sovintejats, tal com feien aquells naturalistes temeraris. Tot i així, Tournefort arribà en les seves expedicions fins a València, acompanyat de Jaume Salvador. Agraït, mantingué una bona amistat amb ell durant tota la vida, acollí més tard el seu fill Joan a París, i li envià molts plecs de plantes recollides durant el seu famós viatge a la Mediterrània oriental (1700-1702), plecs que foren incorporats a les col·leccions dels Salvador, ja molt considerables. L'any 1723, Jaume Salvador, juntament amb els seus fills, creà a Sant Joan Despí el primer jardí botànic de Catalunya (De Bolòs, 1959).

Una tercera generació d'apotecaris quedà apuntalada l'any 1683 amb el naixement del petit Joan i, l'any 1690, amb el naixement de Josep, ambdós fills de Jaume. Josep Salvador i Riera (1690-1761) fou un apotecari discret i un naturalista mediocre, però gestionà bé els afers familiars i s'ocupà d'endregar les col·leccions i la biblioteca, a les quals dotà de mobles fets expressament (encara es

conserven a l'Institut Botànic de Barcelona). Joan Salvador i Riera (1683-1726), per contra, fou un apotecari i un naturalista destacat. Elevà el to científic de la nissaga fins a nivells que el seu avi Joan, mort poc abans que ell nasqués, no hauria pogut ni imaginar. Fou el naturalista més complet de la família, malgrat la seva mort prematura. Estudià a França i a Itàlia, amb mestres de primer nivell. Féu viatges d'herborització per Itàlia, França, Portugal, Espanya, les Balears i, naturalment i sobretot, per Catalunya. Sembla que arribà a redactar un *Botanomasticum Catalanicum*, el qual, si lamentablement no s'hagués perdut, hauria estat el primer catàleg florístic de Catalunya (Camarasa, 1989).

La nissaga continuà per la via de Josep Salvador i Riera. Tant el seu fill, Jaume Salvador i Salvador (1740-1805), com el seu nét, Joaquim Salvador i Burgès (1766-c.1857), no van seguir el camí de la família. De tota manera, tant ells com la vídua de Jaume Salvador i Salvador, Francesca Burgès (morta l'any 1830), van mantenir les col·leccions. De fet, aquest gabinet de curiositats (a més d'elements naturals constava de monedes i peces arqueològiques) va ser durant el segle XVIII i part del XIX l'únic museu de la ciutat de Barcelona. Era al carrer de la Fusteria, fent xamfrà amb el carrer Ample, a tocar d'on actualment hi ha la central de correus (Camarasa, 1988).

La vena naturalista dels Salvador s'extingí definitivament quan Josep Salvador i Soler (1804-1855), besnét de Josep Salvador i Riera, perdé la vida ofegat a la Garona, prop d'Agen. Els seus descendents no mostraren cap especial interès per la botànica o per la ciència en general. Per fortuna, les col·leccions i la biblioteca se salvaren en ser dipositades per Silví Salvador, fill de Josep Salvador i Soler, a la propietat de la Bleda, un mas que la família tenia a Sant Martí Sarroca, prop de Vilafranca del Penedès. L'any 1937, en plena guerra civil espanyola, Pius Font i Quer en tingué notícia i va poder negociar la transferència d'aquest valuós patrimoni a l'Institut Botànic de Barcelona.²

■ LES BAMBOLINES D'UN VIATGE

L'any 1689 Jaume Salvador i Pedrol esdevingué membre del Consell de Cent barceloní. Era un ciutadà rellevant, amb apotecaria, museu i propietats urbanes (si més no, una finca de dues hectàrees al Clot de la Mel³). A la seva

² Pel maig de 2013, posteriorment a la redacció d'aquest article, l'Ajuntament de Barcelona ha localitzat i adquirit llibres, documents i objectes del Gabinet Salvador que no van ser recuperats l'any 1937, l'existència dels quals era desconeguda. Aquests valuosos materials, quan siguin catalogats i estudiats, aportaran sens dubte noves clàrifics a l'activitat científica i social de la família Salvador.

³ En pagava un cens anual de 8 lliures, 15 sous i 6 diners. Amb la desamortització de 1835, Joaquim Salvador i el seu fill Josep Salvador i Soler redimiren els censos i parcel·laren la finca. S'hi edificaren 18 casetes adossades que encara avui (2013) configuren el tram més entranyable del carrer del Clot.

rebotiga s'hi aplegava una celebrada tertúlia científica, que a partir de l'any 1705, per mor de la guerra de Successió, acollí apotecaris, cirurgians i metges dels exèrcits austriacistes presents a Barcelona (Camarasa, 2011).

La guerra sorprengué Joan Salvador i Riera a França, on havia anat a estudiar, amb només disset anys. Hi restà fins a l'any 1706; a la vista del tombant que prenia el conflicte, optà per fer-se fonedís dels dominis borbònics i anar-se'n a Itàlia. Però de seguida tornà a Barcelona, de manera que s'incorporà a aquell ambient mig bèl·lic i mig erudit de la rebotiga de son pare als vint-i-tres anys. Havia de ser excitant per a un jove com ell. Sens dubte devia tenir el cor dividit entre les efusions austriacistes dels catalans i les nombroses amistats franceses heretades per tradició familiar i per les seves estades a Montpeller i a París. Anys més tard, després de la seva mort prematura, el seu germà Josep mantingué relacions amb altes autoritats borbòniques, entre les quals el duc Lluís Enric de Borbó, germanastre de Felip V. No crec que els Salvador fossin botiflers, però sí que eren afrancesats.⁴

⁴ Una anotació de Joan Salvador al seu dietari de viatge inspira dubtes al respecte. Referint-se a la vila de Saix, escriu: «Esta vila, que sempre los habitants són estats bons realistes, oposant-se i defensant-se del siti de les tropes imperials i ingleses...» (5 de novembre de 1716). «Bons realistes» sembla traslluir coincidència de posicions. O, potser, simple cautela, atesos els temps que corrien...

Durant la guerra, els Salvador només pogueren mantenir contacte amb científics dels països de la Gran Aliança, és a dir, els austriacistes. Però a partir de 1714 els fou possible reprendre les relacions amb els científics francesos. Més que això: l'any 1715 Joan Salvador fou nomenat membre corresponent de l'Académie des Sciences de París. Per tot plegat, no cal estranyar-se que l'any 1716 aollissin amb entusiasme Antoine de Jussieu (1686-1758), a qui Joan Salvador havia conegut a Montpeller. Jussieu arribà a Barcelona, acompanyat del seu jove germà Bernard i del dibuixant Philippe Simonneau, per tal de completar les exploracions ibèriques que anys abans havia fet Tournefort. Era una decisió de l'Académie des Sciences corroborada pel regent Felip d'Orleans. França vivia l'eufòria de la victòria borbònica de 1714 i Espanya els devia semblar el pati de casa. Jussieu demanà a Joan Salvador que l'acompanyés. Com s'hi havia de negar? Havia de fer-ho i, a més, segur que se'n moria de ganes. Ja l'any 1711, en plena guerra, havia estat herboritzant a Mallorca i a Menorca. Ara tenia l'oportunitat de recórrer Espanya i Portugal. La guerra s'havia acabat, Barcelona era una presó i ell tenia 33 anys. Així doncs, endavant amb l'expedició!

Ramon Folch

Itinerari de Joan Salvador i Antoine de Jussieu durant el seu viatge per la península Ibèrica. S'hi indiquen les etapes més rellevants i les dates d'arribada a les principals ciutats visitades.

Fotos d'aquesta doble pàgina: Ana Ponce & Ivo Rovira

Les col·leccions i la biblioteca Salvador (1.300 volums) es conserven a l'Institut Botànic de Barcelona en les mateixes calaixeres i llibreries que va fer construir Josep Salvador i Riera a mitjan segle XVIII. Els plecs d'herbari que apareixen a la imatge corresponen a plantes recollides durant el viatge d'Espanya i Portugal.

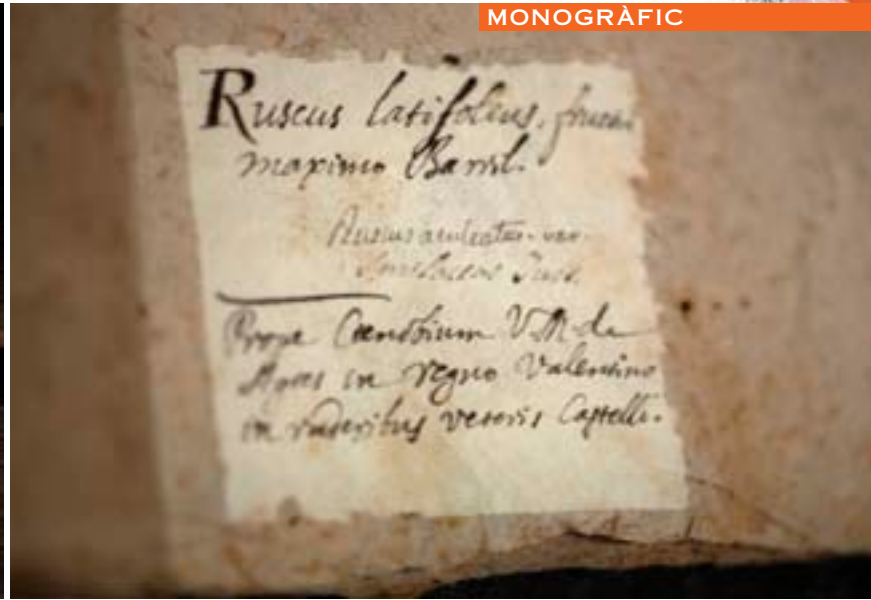
■ EL VIATGE D'ESPANYA I PORTUGAL

«Lo dia 7 d'octubre, dimecres, partírem de Barcelona anant ab una calessa, dues mules de sella i un mosso de peu [...] i arribàrem a Martorell havent fet quatre lleugues, que ab la calessa s'han menester cerca cinc hores.» Així relata Salvador en el seu dietari el començament d'aquell viatge, que acabaria el 30 de maig de 1717, vuit mesos després. Aquest dietari, escrit en un català funcional i directe, sense cap preocupació literària, duia un títol que ho resumia tot: *Relació del viatge d'Espanya i Portugal fet per ordre de sa Majestat Cristianíssima Lluís XV i de monsenyor lo Duc d'Orleans, regent de França, des de lo mes d'octubre de 1716 fins lo mes de maig de 1717 inclusive, essent per companys monsieur Antoine de Jussieu, Doctor en Medicina de la Facultat de París, demonstrador de plantes de lo Jardí Real de París, de l'Acadèmia de Ciències, etc., monsieur Philippe Simoneau, gravador de l'Acadèmia, Joan Salvador, apotecari de Barcelona, i Bernat de Jussieu,*

germà de monsieur le Docteur, estudiant de Medicina, havent fet diferents observacions botàniques, mèdiques i altres per la història natural, ab algunes de geometria, etc. Al segle XVIII, i més després de la guerra, viatjar per terra era una aventura. El dietari de Salvador en deixa valuosíssima constància. Salvador hi anotà minuciosament itinerari i incidències. Una cosa no diu: fou Salvador qui finançà el viatge. La *grandeur* francesa el convocà i el proclamà, la laboriositat catalana n'assumí anònimament el cost. Ja sabem de què va...

El dietari a penes conté observacions científiques, perquè aquesta era la tasca de Jussieu.⁵ Però és fàcil imaginar que les converses dels expedicionaris giraven primordialment sobre aquests temes del seu comú

⁵ Una tasca que féu a mitges, perquè l'informe complet del viatge, repetidament reclamat per l'Académie des Sciences, no arribà mai a veure la llum a causa de les penalitats econòmiques de Jussieu i de l'absorbent exercici de la medicina a què s'hagué de consagrar. Tanmateix, entre la documentació recentment recuperada per l'Ajuntament de Barcelona (vegeu nota 2) hi ha una relació feta per Joan Salvador de les plantes recollides durant el viatge.

interès. Després del viatge, la correspondència entre Salvador i Jussieu ho posa de manifest. Per exemple, el dietari despatxa el pas per Elx (10 de novembre de 1716) de forma prou lacònica («Després se veu Elxe, entre un bosc de palmeres que en altra part no n'havia vist més abundància, ni en Sant Remo, a la ribera de Gènova»), però en una carta posterior Jussieu escriu a Salvador: *«Comme nous n'avons pas pu voir les fleurs du palmier dattier, examinez les a votre loisir et faites nous une description de toutes les parties de la fleur et de ce que vous observerez dans la fructification»*, la qual cosa significa que van visitar els horts de palmeres i van tractar de trobar-ne de florides. Aquesta petició de Jussieu estava sens dubte relacionada amb la controvèrsia sobre la sexualitat vegetal que enfrontava en aquella època Sébastien Vaillant (1669-1722), conservador del Jardin des Plantes de París, defensor de la sexualitat en els vegetals, i Jussieu, que en principi s'hi oposava. Però, com que no n'estava prou segur, demanava informació de primera mà a Joan Salvador, que coneixia les palmeres datileres perquè en tenia al jardí botànic familiar de Sant Joan Despí (Layssus i Layssus, 1970; Camarasa, 1995).

Els viatgers prestaren una especial atenció a Portugal, segurament l'àmbit per a ells més desconegut i exòtic. Hi entraren per Elvas el 14 de gener de 1717 i en sortiren per Monçao el 20 d'abril, és dir, més de tres mesos després; la meitat d'aquest temps el passaren a Lisboa i rodalia, en part per l'interès del lloc, en part per refer-se, en una ciutat com cal, de les penalitats sofertes fins aleshores. Que no foren poques: la majoria d'etapes acabaven en *ventas* i hostals de mala mort. Per mostra, el 15 de novembre, a Mazarrón, «posàrem en un hostal molt míser [...], essent l'hostaler francès i borratxo, que nos amenaçava de matar-nos. Dormírem a terra molt malament». I només una setmana després, el 22 de novembre, a Cúllar, prop de Baza, «nos volia fer pagar tres reals de vuit per a coure solament lo sopar i fer los llits, havent portat nosaltres i havent comprat tot [...]. És lo costum en tots los hostals de voler escorxar los passatgers, particularment los estrangers». Transitar per camins enfangats, menjar malament i dormir a terra o sobre màrfegues de palla va ser la tònica del viatge.

Salvador es fixa en detalls sorprenents o en coses curioses, que consigna al dietari. Per exemple, constata que «En tot lo regne de València los sostres són de guix,

com en Catalunya» (10 de novembre de 1716). També es fixa (16 de novembre de 1716) en la riquesa minera de Mazarrón, amb precisions que posen de manifest la seva formació farmacèutica: «Anàrem a veure, fora la vila, lo endret d'on treuen l'“almagre”, la qual terra és molt abundant, veent-se los camps tots vermells [...]. Anàrem a la cova de l'alum de ploma, que ells diuen alum “de pelo” [...]. Se troba abundància de dit alum mesclat amb vitriol, i per les parets n'hi ha un altre més menut. Antes d'entrar a la cova hi ha una pedra com a mina de ferro, i altra que apar espècie de magnès, i altra que apar pedra calamita.»⁶ Per cert que dels pescadors de la marina de Mazarrón diu que «tots van armats per causa del perill de moros, com també los de la vila per causa de què los moros vénen molt sovint a desembarcar-hi».

Altrament, l'espectre de la guerra recent acompanyà tothora els viatgers. A Manresa, al Perelló (Baix Ebre), a Alacant o a Lleida la desolació era palpable. «Se veuen encara moltes cases derruïdes dels sitis», diu d'Alacant el 7 de novembre. De Lleida, el 26 de maig de 1717 diu: «La ciutat, molt derruïda». De Manresa, tot just començat el viatge, el 10 d'octubre, explica que «per causa de la crema de 1713, estava molt derruïda, havent-hi un miserable hostel, obligats a dormir a terra ab un poc de palla». Són interessants els comentaris referits a Gibraltar, tot just acabada d'ocupar pels britànics (1704), amb la participació d'un batalló de catalans austriacistes. Escriu Salvador (11 de desembre): «Los inglesos tenen molt fortificat Gibraltar, i passen de tres-cents canons los que hi tenen [...]. Lo governador nos prometé deixar-nos pujar a la muntanya, [però] després nos digué que no volia pujàssim perquè es veien totes les fortificacions [...]. En Gibraltar hi havia molts jueus de Barbaria.»

La cara amable eren les bones fondes de ciutat, les hostatgeries de convents o monestirs i algunes cases d'amics o coneguts benestants que els acollien generosament. I, sobretot, el goig de recol·lectar plantes noves, de descobrir paisatges i de visitar ciutats desconegudes. Al dietari sovintegen comentaris sobre monuments, costums o curiositats. Explica (4 de novembre) com fan coques a Ontinyent o que a Granada (26 de novembre), a la majoria de columnes de la catedral, hi ha uns rètols que diuen: «*Nadie hable con mugeres, ni se pasee, ni esté en corrillos. Pena de excomunió y de dos ducados para obras pías*». També escriu al dietari: «Los carrers són molt bruts; lo pa, bo i barato [...]. Los advocats, metges, eclesiàstics i altres van a cavall, ab mules ab les gualdrapes, i molts ab ulleres al nas, per anar amb major gravetat.» Trobà mag-

⁶ La pedra calamita és la denominació antiga de la magnetita; l'alum és un sulfat doble de potassi i d'alumini hidratat, mentre que l'alum de ploma incorpora també sulfat de ferro; el vitriol, en el context del jaciment descrit, era justament sulfat de ferro; i l'almagre és la mangra, un òxid de ferro de color vermell, emprat per pintar.

El convent de Sant Francesc de València, segons el meravellós plànol en perspectiva cavallera (*Valentia Edetanorum*) dreçat l'any 1704 per Tomàs Vicent Tosca (1651-1723). Quan Joan Salvador i Antoine de Jussieu visitaren València l'any 1716, el convent devia tenir aquest mateix aspecte i era en aquests jardins on prosperava la *Persea* a què es referí Salvador.

nífica Lisboa i banal Valladolid (5 de maig de 1717): «...se veu molta gent de “golilla” [...]. Lo demés, no hi ha cosa particular.» A Madrid li dedicaren només un dia, com a Segòvia o altres ciutats aleshores menors.

■ TRES SEGLES DE SILENCI

Joan Salvador no publicà el seu quadern de viatge. Sabem que el passà a net, és a dir que en féu una versió depurada, i prou. Segurament no tingué mai cap altra intenció

UNA 'PERSEA' AL CONVENT DE SANT FRANCESC DE VALÈNCIA

Una de les observacions etnobotàniques més curioses del dietari de viatge de Joan Salvador fa referència a una *Persea* que hi havia als jardins del convent de Sant Francesc de València. Escrigué Salvador: «Anàrem a Sant Francesc i entràrem en la celda del provincial per a collir branques de *Persea*, les quals nos donaren lliberament. I un religiós jove nos digué que lo fruit de la dita *Persea* és molt calent, que se'n serveixen per los que són difícils en lo acte venèreo, puix una vegada digué un en confessió havia tingut actes ab una dona en una nit catorze vegades, i la causa per haver menjat dels fruits, tant dactiliformes com piriformes, de l'«aguacate», que ell anomenava així la *Persea*.» Joan Salvador degué trobar inversemblant aquest relat, potser una broma del jove religiós (el món de les enquestes etnològiques és ple de preses de pèl d'aquesta mena, que l'enquestador ha de saber detectar) i per això eliminà aquest paràgraf de la versió definitiva del dietari. Però figura al quadern de camp (diumenge 25 d'octubre de 1716), de manera que aquesta és l'explicació rebuda sobre les propietats de l'arbre les fulles del qual eren abastables des de la cel·la del provincial...

El dia abans, al barri de Jesús, que aleshores era un raval de la ciutat, ja havien cercat una altra *Persea*, detectada pel botànic flamenc Carolus Clusius en el seu viatge per Espanya i Portugal de 1564 i esmentada a la seva obra *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia* (1576). Escriu Salvador al seu quadern: «Anàrem a Jesús, a on havien fet tallar lo arbre *Persea* que Clusius véu, el qual anomenen alvocat.» En base a aquesta anotació, vaig introduir aquest nom català per a l'*aguacate* a la Gran Enciclopèdia Catalana, les entrades de botànica de la qual estava redactant al mateix temps que transcrivía el dietari de viatge de Salvador i Jussieu.

R. F.

«LA CARA AMABLE EREN LES BONES FONDES DE CIUTAT, LES HOSTATGERIES DE CONVENTS O MONESTIRS I ALGUNES CASES D'AMICS O CONEGUTS BENESTANTS QUE ELS ACOLLIEN GENEROSAMENT»

que conservar un record del seu viatge o fixar llocs i dates pensant en les etiquetes definitives dels seus plecs d'herbari. Tanmateix, els escrits d'aquesta índole, amb el pas del temps, han acabat tenint tant d'interès com els de caràcter científic, si no més. En efecte, molts botànics han completat a bastament la tasca exploratòria de Clusius, de Tournefort, de Jussieu o de Willkomm,⁷ però l'apunt notarial de l'estat del país i del paisatge a la primeria del segle XVIII no es pot desprendre de cap dels seus estudis (Colmeiro, 1858). Per això el quadern de viatge de Joan Salvador, com el *Calaix de sastre* del baró de Maldà o altres obres comparables, és avui dia tan valuós documentalment parlant.

Aquest dietari romagué inèdit, a la Biblioteca Salvador de l'Institut Botànic de Barcelona, fins a 1972, any en què em vaig ocupar de publicar-lo. Vaig treballar a partir de tres manuscrits diferents, tots fragmentaris: el quadern de viatge, la versió definitiva feta pel mateix Joan Salvador i una còpia d'aquesta versió definitiva, d'autor desconegut, possiblement Pierre André Pourret (1754-1818), botànic francès biògraf de la família (Pourret, 1844). Entre els tres fragments, fou possible reconstruir el text sencer, per fortuna. Posteriorment a la publicació, aquests originals manuscrits desaparegueren de la Biblioteca Salvador, misteriosament. Si encara existeixen, espero que seran retrobats algun dia. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAMARASA, J. M., 1988. «El gabinet de curiositats de la família Salvador». *Barcelona Metròpolis Mediterrània*, 9: 143-147.
- CAMARASA, J. M., 1989. *Botànica i botànics dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- CAMARASA, J. M., 1995. «Salvadoriana, II. Les Jussieu i les Salvador: deux familles de naturalistes au debut du XVIIIe. siècle». In LAYSSUS, Y. (ed.), 1995. *Les naturalistes français en Amérique du Sud*, 69-102. *118e Congr. nat. Soc. hist. scient., Pau, 1993*. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Paris.
- CAMARASA, J. M., 2011. «Botigues i rebotigues d'apotecaris». In GARCIA ESPUCHE, A. et al., 2011. *Medicina i farmàcia. Barcelona 1700*. Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona. Barcelona.
- COLMEIRO, M., 1858. *La botànica y los botánicos de la península hispano-lusitana*. Imprenta de M. Rivadeneyra. Madrid.
- DE BOLÒS, A., 1946. «El herbario Salvador». *Collectanea Botanica*, 1: 1-8.
- DE BOLÒS, A., 1959. *Nuevos datos para la historia de la familia Salvador*. Real Academia de Farmacia de Barcelona. Barcelona.
- FONT I SAGUÉ, N., 1908. *Història de les ciències naturals a Catalunya*. La Hormiga de Oro. Barcelona.
- LAYSSUS, J. i Y. LAYSSUS, 1970. «À propos de voyage d'Antoine de Jussieu en Espagne et au Portugal (1716 - 1717)». *Comptes-Rendus du 94e Congrès National des Sociétés Savantes (Pau 1969), sciences*, 1: 25-36.
- POURRET, P. A., 1844. *Noticia histórica de la familia Salvador*. Imprenta d'Antonio Berdeguer. Barcelona.
- SALVADOR, J., 1972. *Viatge d'Espanya i Portugal*. Edicions 62. Barcelona. Edició de Ramon Folch Guillèn.

Ramon Folch. Doctor en biologia, president d'ERF, Barcelona.

⁷ El geògraf i botànic alemany Heinrich Moritz Willkomm (1821-1895), assistit pel botànic danès Johan Martin Christian Lange (1818-1898) publicà entre 1861 i 1880, a Stuttgart, el seu *Prodromus Florae Hispanicae*, la primera flora completa i moderna de la península Ibèrica.